

**ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ****RESTRICTIONS ON HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS
UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL LAW IN UKRAINE**

**Мерник А.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри теорії права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стоян С.О., студентка III курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Артемюк К.С., студентка III курсу факультету юстиції

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню інституту обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану як важливого складового елементу будь-якої правової демократичної держави. На початку наукової роботи акцентовано увагу на євроінтеграційній спрямованості України до Європейського Союзу, що зумовлює актуальність питань захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина, демонструє демократичний вибір України та її намір проведення реформ, спрямованих на гарантування прав людини та зміцнення демократичних інститутів. В основній частині роботи проаналізовано законодавчі положення, що стосуються обмеження прав і свобод людини та громадянина у період дії воєнного стану, передбачені Конституцією України, спеціальним Законом «Про правовий режим воєнного стану», Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, а також усталену судову практику Європейського суду з прав людини на прикладі його окремих рішень. Визначено правові підстави введення та оголошення воєнного стану в Україні та механізм реалізації обмеження прав і свобод людини та громадянина у період дії такого стану. Окрім цього у статті зроблено історичний екскурс у часи, коли були зроблені перші спроби законодавчо закріпити у чинних Конституціях можливість державної влади вживати виняткових заходів у разі настання надзвичайної ситуації, у тому числі запровадження воєнного стану. Аргументовано необхідність та важливість інституту обмеження прав людини в демократичному правовому суспільстві, з урахуванням необхідності досягнення загальної безпеки у суспільстві, як основоположної необхідної умови життя людей у соціумі, реалізації свого індивідуального потенціалу. На основі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини проведено аналіз механізму обмеження прав людини шляхом застосування «трискладового тесту» та наголошено на обов'язковості правового характеру таких обмежень, їх відповідності загальному інтересу та дотримання справедливого балансу з приватними інтересами людини.

Ключові слова: права людини, основоположні свободи, обмеження прав та свобод, воєнний стан, верховенство права, забезпечення прав і свобод людини, Європейський суд з прав людини, баланс інтересів.

The article is devoted to the theoretical and legal study of the institution of restriction of the rights and freedoms of a person and a citizen in the conditions of martial law as an important constituent element of any legal democratic state. At the beginning of the scientific work, attention is focused on the European integration stages of the Ukrainian state to the European Union, in particular in the field of protection of the rights and fundamental freedoms of man and citizen, thus demonstrating the democratic choice of Ukraine and its intention to carry out reforms aimed at protecting human rights and strengthening democratic institutions. In the main part of the work, the legislative provisions concerning the restriction of the rights and freedoms of a person and a citizen during the period of martial law, provided for by the Constitution of Ukraine, the relevant Law "On the Legal Regime of Martial Law", the European Convention on Human Rights, as well as established judicial practice of the European Court of Human Rights on the example of its individual decisions. The legal grounds for the introduction and declaration of martial law in Ukraine and the mechanism for restricting the rights and freedoms of a person and a citizen during the period of such a state of emergency have been determined. In addition, the article makes a historical excursion to the times when the first attempts were made to legislate in the current Constitutions the possibility of state power to take exceptional measures in the event of an emergency, including the introduction of martial law. The necessity and importance of the institution of limitation of human rights in a democratic legal society is argued, taking into account the denial of the absolutization of human rights and the need to reach a consensus. On the basis of the European Convention on Human Rights and the practice of the ECHR, an analysis of the mechanism of human rights restrictions was carried out by applying the "three-part test" and it was emphasized that the legal nature of such restrictions and compliance with the general interest, but taking into account private interests by establishing a fair balance.

Key words: human rights, fundamental freedoms, restrictions on rights and freedoms, martial law, rule of law, ensuring human rights and freedoms, ECHR (Court), ECHR (Convention), fair balance.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагоме значення у дослідженнях питання обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану мають праці таких вчених як Проць І. М., Мерник А. М., Раданович Н., Славко А.С. та ін.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз інституту обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Початок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року відкрив нову епоху в системі світової та європейської безпеки, оголивши її недоліки та продемонструвавши потребу у новій соціальній та правовій солідарності народів Європи та усього світу перед обличчям російського зла, згуртованості у відстоюванні цінностей, роз-

винених європейською та євроатлантичною цивілізаціями: демократії, верховенства права, прав людини. Світ, що виник після перемоги у Другій світовій війні антигітлерівської коаліції, створення Організації Об'єднаних Націй, заснування Ради Європи та проголошення її Статуту, прийняття Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (далі – Конвенція), утворення Європейського суду з прав людини (далі – Суд), опинився під загрозою.

Утім, Україна, яка наразі знаходиться на стадії боротьби за вказані цінності, чітко окреслила свою європейську ідентичність та європейський вектор розвитку. Приєднавшись до Ради Європи у 1995 році та ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод Україна [4] засвідчила свій демократичний вибір

та намір на проведення реформ, спрямованих на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів.

Такий висновок підтвердився і подальшими кроками України на шляху до її європеїзації, а саме: прийняттям у 2006 році Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яким передбачено обов'язок українських судів застосовувати положення Євроконвенції та практики ЄСПЛ [5]; підписанням у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [16]; підтвердженням європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України [2] у Преамбулі Конституції України у 2019 році та врешті отриманням статусу держави-кандидата в члени ЄС у 2022 році у розпал війни, що свідчить про активну європеїзацію української держави та її глобальне наближення до *acquis communautaire* у сфері захисту прав людини та основоположних свобод, навіть в умовах воєнного стану, правовий режим існування якого передбачає можливість обмеження окремих прав та свобод людини і громадянина.

У контексті досліджуваного питання варто зауважити, що військова агресія Російської Федерації в Україні триває з 2014 року, а 24 лютого 2022 року Україна подала перед новими викликами і вперше з часів незалежності України опинилася в умовах воєнного стану, правовий режим якого охопив всю територію нашої держави і який став причиною обмежень прав і свобод людини.

Гарантією статті 64 Конституції України є те, що конституційні права і свободи людини і громадянина не підлягають обмеженню, але є виключення щодо цієї норми, що знайшло нормативне закріплення в Основному Законі [2]. Друга частина цієї норми передбачає, що в умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть запроваджуватися деякі обмеження прав і свобод із зазначенням періоду, протягом якого діють такі обмеження, та повного переліку прав, які заборонено обмежувати в ході війни або надзвичайного стану [2].

Законом «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII (далі – Закон № 389-VIII) від 12 травня 2015 року [6], яким здійснюється регламентація питання воєнного стану в Україні, встановлено певні межі обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб і визнано такі обмеження невід'ємною частиною дії особливого правового режиму [6]. Правовою підставою для обмеження прав є факт запровадження в державі воєнного стану, порядком введення якого визначено статтею 5 Закону № 389-VIII та являє собою комплекс юридичних дій, що полягає в оприлюдненні та набранні чинності Указу Президента України про введення воєнного стану спільно з законом щодо його затвердження.

Як передбачено у пункті 5 частини 1 статті 5 Закону № 389-VIII, Указ Президента України про введення воєнного стану повинен містити розгорнутий перелік тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб, встановлених згідно з порядком введенням воєнного стану, строк дії таких обмежень [6].

Правовий аналіз Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року № 64/2022 [7], який регулює перелік, умови, строки та межі обмеження конституційних права людини і громадянина, передбачених статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, законних інтересів юридичних осіб [7], дозволяє стверджувати, що такий Указ є правовою підставою для здійснення обмежень прав людини в Україні в умовах воєнного стану.

В Основному Законі України встановлення обмеження прав і свобод людини і громадянина розглядається як звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод [2] (подібний підхід відображено у Рішенні Конституційного Суду

України від 22.09.2015 № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками) [10]. Законодавець передбачає правове регулювання інституту обмеження прав людини через надання його легального визначення, орган конституційної юрисдикції, в свою чергу, здійснює офіційне тлумачення норм цього інституту. В загальній дії це забезпечує умови для неможливості зловживання нормами інституту обмеження прав з корисливих міркувань, невикористання дискреційних повноважень у власних інтересах органами державної влади та місцевого самоврядування, забезпечення верховенства права [3, с. 44].

Аналізуючи положення Указу Президента України, який вводить можливі обмеження прав і свобод людини і громадянина, доцільно здійснювати перевірку відповідності світовим стандартам не лише змісту цих обмежень, але й підстав їх встановлення.

Так, відповідно до положень статті 1 Закону № 389-VIII, підставою введення воєнного стану може бути збройний напад або його загроза, небезпека державній незалежності України і її територіальній цілісності [6]. Водночас в Україні наразі відсутнє чітке визначення та тлумачення категорій «збройна агресія», «загроза нападу» чи «небезпека державній незалежності та територіальній цілісності». Враховуючи такий підхід, можна припустити, що режим воєнного стану, може бути запроваджений з підстав, які члени РНБО визнають достатніми, вносячи відповідні пропозиції Президенту України, який у свою чергу видає указ про введення воєнного стану та передає Верховній Раді України для затвердження. Дотримання встановленої процедури може забезпечити запобігання зловживанням у сфері обмеження прав людини та сприяти тому, щоб дискреційні повноваження не використовувалися проти їх основної мети – захисту громадської безпеки та гарантування прав людини.

Досліджуючи питання обмеження прав людини і основоположних свобод в умовах воєнного стану, доцільно вказати про те, що перші спроби врегулювати у чинних Конституціях можливість державної влади вживати виняткових заходів у разі настання надзвичайної ситуації були закріплені в Конституції Сполучених Штатів Америки 1787 року. Відповідно до частини 2 статті 9 цього закону «права людей, встановлені Habeas Corpus Act не можуть бути обмежені чи порушені державою, за винятком випадків, коли це вимагається громадською безпекою в результаті вторгнення чи повстання» [18].

Перша реалізація зазначених положень щодо введення в дію обмежень прав і свобод людини здійснив Президент США Абрахам Лінкольн у 1863 році, підписавши Акт обмеження дії Habeas Corpus. Це спричинило конфлікт інтересів Президента країни та Конгресу, який залишав за собою виняткове право призупиняти дію окремих положень Habeas Corpus. Верховний суд Сполучених штатів Америки у справі «*Ex parte Merryman*» підтримав позицію Конгресу. Попри це Президент Лінкольн залишив за собою право обмежувати права людини у сфері судового захисту на основі прийнятого документа, згідно з яким особи, заарештовані цивільними чи військовими органами під час застосування Акта про обмеження дії Habeas Corpus, вважались такими, що утримуються під владою президента [15, с. 69].

Судова практика з цього приводу була неоднозначною. Так, у справі «*Ex parte Vallandigham*» Верховний суд Сполучених Штатів Америки відмовився визнавати свою юрисдикцію щодо рішень, винесених мілітарними судами. У той час, як у справі «*Ex parte Milligan*» (четверо чоловіків Ламбден Мілліган, Стівен Хорсі, Вільям Боулс та Ендрю Хемпфріс були засуджені за змову проти влади, допомозі противнику, підготовку заколоту) Суд дійшов висновку, що військовий суд не мав права виносити рішення щодо цивільних, якщо існували дійсні цивільні суди з юрисдикцією на тій же території. Щонайбільше, судді Верховного суду Сполучених Штатів Америки наголошували,

що правовий режим воєнного стану виключається за умови відсутності на території безпосередніх бойових дій та продовження діяльності органів цивільного управління [15, с. 70]. І хоча правова система України належить до іншої правової сім'ї і не використовує судовий прецедент як джерело права, досвід судової практики Сполучених штатів Америки може бути корисним для вивчення теоретичних основ обмеження прав в умовах особливих правових режимів. Зокрема, цілком виправдано відмінне правове регулювання військовими адміністраціями обмежень прав людини в Україні сьогодні в різних областях країни (наприклад, правові обмеження в Донецькій області, де тривають бойові дії та Закарпатській області, де не було безпосередніх бойових дій).

Обов'язковим джерелом права в Україні сьогодні виступає судова практика, яка зокрема розкривається через Рішення Європейського суду з прав людини. Останні Україна зобов'язалася застосовувати, прийнявши Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року № 3477-IV [5], значення яких у сучасних реаліях правової держави і верховенства права важко переоцінити, оскільки саме на Європейський суд з прав людини покладено обов'язок забезпечення дотримання договірними сторонами своїх зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколами до неї. Положення Конвенції є високоабстрактними і представляють «вищі принципи європейського правопорядку», тому Європейський суд з прав людини здійснює їх тлумачення та конкретизацію у текстах своїх рішень, що сприяє кращому розумінню значення та обсягу гарантованих Конвенцією прав та ефективності захисту будь-якого порушеного права [9].

У контексті досліджуваного питання обмеження прав людини в умовах воєнного стану, окрім законодавчих приписів Основного Закону України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану», саме положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прийняті на їх основі рішення Європейського суду з прав людини виступають основними міжнародно-правовими регуляторами відносин держави і людини. Реалізація приписів Конвенції та виконання рішень Суду сьогодні є ефективним механізмом контролю за дотриманням конвенційних гарантій щодо забезпечення «трьох основ» Європейського Союзу: демократії, захисту прав людини та верховенства права. Такий механізм контролю передбачає дотримання принципу пропорційності, відповідно до якого національне законодавство повинно бути чітким, передбачуваним та доступним, а втручання у права, гарантовані Конвенцією, має здійснюватися «згідно із законом», відповідати законній (легітимній) меті та бути «необхідним в демократичному суспільстві» (критерії виправданості втручання у права, гарантовані Конвенцією, що у своїй сукупності становлять так званий «трискладовий тест» Європейського суду з прав людини).

Так, у справі «Pieschowicz проти Польщі» [17] Суд постановив, що національне законодавство повинно достатньою мірою визначити обсяг і спосіб здійснення дискреційних повноважень, наданих органами державної влади, щоб забезпечити особам мінімальний рівень захисту, на який вони мають право відповідно до верховенства права в демократичному суспільстві. У той же час, Європейський суд з прав людини вказав, що, вирішуючи, чи було втручання «необхідним», Суд розглядатиме межі

розсуду, надані державним органам влади, але при цьому покладає на державу-відповідача обов'язок продемонструвати наявність відповідного соціального становища, що зумовлює втручання держави у реалізацію прав людини.

У іншій справі «Z проти Фінляндії» [11] Суд зосередився на пошуку відповідей на питання: чи оскаржувані заходи були «необхідними в демократичному суспільстві», чи були причини виправданими, розумними та достатніми по відношенню до справи в цілому та чи були заходи пропорційними до законних цілей?

У контексті розгляду справ про порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Суд постійно наголошує на необхідності врахування справедливого балансу інтересів, який має бути досягнутий між конкуруючими інтересами особи та громадськості в цілому (Hämäläinen проти Фінляндії [12]; Gaskin проти Сполученого Королівства [13]; Roche проти Сполученого Королівства [14]).

Отже, на сьогоднішній день з урахуванням функціонування принципу верховенства права, дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рішень Європейського суду з прав людини, сформувався усталена практика визначення правомірності та виправданості обмеження прав та свобод людини шляхом аналізу усіх критеріїв трискладового тесту. Зазначені критерії згідно з висловленою позицією Суду мають тлумачитися відповідно до принципу індивідуалізації застосування, який вимагає у кожному випадку конкретно вирішувати питання пропорційності з урахуванням контекстуальних обставин справи.

Підсумовуючи результати проведеного теоретико-правового дослідження питання обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану, варто зауважити, що запровадження особливого правового режиму, у тому числі, воєнного стану, завжди виступає підставою обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, що може зумовлювати загрозу непропорційності такого обмеження та відвернутої шкоди. Саме тому чинне законодавство України та акти міжнародно-правового регулювання містять низку важливих гарантій охорони прав і свобод людини і громадянина, серед яких, обов'язкова їх вичерпність та заборона розширеного тлумачення, конкретність строків дії та категорична заборона обмеження певного переліку прав, визначених у частині 2 статті 64 Конституції України. Важливою гарантією дотримання прав людини у разі дії воєнного стану є абсолютна категорична заборона на застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно із законодавством України [8, с. 382].

Обмеження прав і свобод людини і громадянина як у мирний час та і в період діє воєнного стану виступає необхідним елементом правової системи будь-якої правової демократичної держави світу, зокрема України, в якій наразі вже дев'ятий місяць триває війна, що об'єктивно зумовлює його законодавче врегулювання, сталість і законність судової практики та характеризуються тим, що такі обмеження повинні мати виключно правовий характер і накладатися лише відповідно до загального інтересу – національної безпеки, правопорядку, захисту норм моралі, захисту прав і свобод іншої людини, але з урахуванням приватних інтересів шляхом встановлення справедливого балансу інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 02.10.2013 № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 07.11.2022).
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30, Ст. 141.
3. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2020. С. 42-46.

4. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475-97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997, N 40, Ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 07.11.2022).
5. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 02.12.2012 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення 07.11.2022).
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015, № 28, Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 07.11.2022).
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 07.11.2022).
8. Проць І. М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381-384.
9. Раданович Н. Міжнародно-судові засоби імплементації Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Право України*. 1999. № 12. С. 36-39.
10. Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 07.11.2022).
11. Рішення ЄСПЛ у справі «Z проти Фінляндії». Заява № 22009/93. 25 січня 1997. URL: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/pdf/Z_against_Finland.pdf (дата звернення: 07.11.2022).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Hämäläinen проти Фінляндії». Заява № 37359/09. 16 липня 2014 р. URL: <https://rd.ua/storage/attachments/CASE%20OF%20HAMALAINEN%20v.%20FINLAND%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf> (дата звернення 05.11.2022).
13. Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / І.Є. Розкладай та ін. ; за ред. Т.С. Шевченко. Київ : Інститут Медіа Права, 2014. С. 45-67.
14. Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / І.Є. Розкладай та ін. ; за ред. Т.С. Шевченко. Київ : Інститут Медіа Права, 2014. С. 103-106.
15. Славко А. С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 41. Том 2. 2016. С. 68-72.
16. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: ратифікована із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 07.11.2022).
17. Case OF PIECHOWICZ v. POLAND Application no. 20071/07. 17 April 2012. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["906258"\],"itemid":\["001-110499"\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{). (дата звернення: 07.11.2022).
18. Constitution of the United States. URL: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm (дата звернення: 07.11.2022).